मञ्जूषा

श्रीकालिदास-चरितसंग्रहः ।

श्रीकालिदासमधिकृत्य त्रयाणां गुरुकुलवासिनां किमपि सम्भाषणं च ।

[श्रीमल्लिङ्गशास्त्रि-विरचितम्]

श्रूयते कालिदासोऽयं बाल्ये ~~शाखासन्नचान~~ शाखारयन्नजनः
विटपस्याग्रमास्थाय मूलं परशुनाऽच्छिनत् ॥
रूपयौवनसम्पन्नं कुलीनं मधुरस्वरम् ।
ददृशुस्तं तथाकृत्यं विप्रा राजसभासदः ॥
वैदुष्यवादशुल्काऽभूत् तदानीं राज्यकन्यका ।
बहुपण्डितवैदुष्यनिरसनकारगर्विता ॥
सा राजपुत्री तरुणं विद्वद्भिर्विमतिं गतैः ।
अस्मद्गुरुरिति स्तुत्वा तमेव परिणायिता ॥
पृ: २७० तया तन्मौर्ख्यमचिराज्ज्ञात्वा निष्कासितो गृहात् ।
स प्राप कालीसदनं तत्यजानो ह्रिया भिया ॥
अथार्धरात्रे काल्याऽसौ गेहं प्रतिनिवृत्तया ।
याचमानोऽक्षरास्यत्वं प्रहसन्त्याऽन्वगृह्यत ॥
देव्या वदनताम्बूलरसं कर्पूरवासितम् ।
~~[illegible]~~ वक्त्रे विनिहितं लब्ध्वा स ~~ब~~ बभूवाद्भुतः कविः ॥
निवृत्तं पतिमालोक्य प्रज्ञामासुरमादरात् ।
प्रतिजग्राह विदुषी राजपुत्री प्रहर्षिता ॥
अस्ति कश्चिद्वाग्विशेषः इत्यपृच्छ्यत कान्तया ।
तया स च पदुस्यैकं काव्यरत्नमुदाहरत् ॥
अस्त्युत्तरस्यामिति यत् कश्चित्कान्तेति यत्ततः ।
वागर्थाविव चेत्यन्यत् तत्काव्यत्रितयं कृतम् ॥
विवाहं विप्रलम्भं च गार्हस्थ्यमभिरोचयन् ।
उभयोः काव्ययोरूचे राजधर्मान् रघौ ततः ॥
मानुषं चाग्निमित्रीये दैव्यमप्युर्वशीगतम् ।
शृङ्गारं मिश्रमत्र व्यवृणोन्नाटकत्रये ॥
विप्रलम्भेऽप्युपचितं शृङ्गारमुपवर्णयन् ।
स तमुत्कृष्टमक्षेभ्यो व्यकरीत्प्रत्यगात्मनः ॥
स कालिदासकविरित्यवन्त्यामगमत्प्रथाम् ।
त्रीणि त्रीण्यस्य काव्यानि नाटकानि न वेद कः ॥
राज्ञा श्रीविक्रमादित्यबिरुदेन शकारिणा ।
स विद्वद्भेषूज्जयिन्यामध्यारोप्यत गौरवम् ॥

पृ: २७१ बौद्धैरुत्खण्डिते मार्गे वैदिके प्रत्यतिष्ठिपत् ।
प्रमाण्यं धर्मरक्षायै स वेदस्येश्वरस्य च ॥
म्लेच्छविध्वंसनाद्राजा धर्मप्रख्यापनात्कविः ।
उभौ तौ कालकालुष्यं समशोधयतां भुवि ॥
कविमद्ये - सार्वभौमः सार्वभौम - समाश्रितः ।
अजितः कालिदासोऽयं दासो यं प्रत्यसौ जनः ।

इति श्रीकालिदासचरितसंग्रहः

अथ श्रीकालिदासमधिकृत्य त्रयाणां गुरुकुलवासिनां किमपि सम्भाषणम् ।

ततः प्रविशतः गौतमशाण्डिल्यौ

शाण्डिल्यः । सखे, गौतम, साधूक्तं केनापि,
पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे
कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावाद्
अनामिका ~~सार्थवती~~ साऽर्थवती बभूव ॥ इति

गौतमः - सखे, शाण्डिल्य पूर्वेऽपि महाकवयः तस्य निरतिशय यशो गायन्ति । तथाहि बाणः,
" निर्गतासु नवा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ "
इति । दण्डिनाप्युक्तम् -
लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विवरा गिरः ।
तेनेदं वर्त्म वैदर्भं कालिदासेन शोधितम् ॥

पृ: २७२ इति । किन्तु स्वसमानकालीनैः कविर्न सम्भाव्यते इति हि प्रथा । किं कालिदासस्य विषयेऽपि सैव स्थितिरासीत् ।

शाण्डिल्यः - ~~सख~~ सखे सत्यमेतत् । " बोद्धारो मत्सरग्रस्ता " इति भर्तृहरिणापि परिदेवितम् । आसीत् कालिदासस्यापि निन्दकस्तत्काले दिङ्नागो नाम आचार्यः । परन्तु निचुलो नाम राजाऽऽस्थाने कविं कालिदासं सरसेन वचसा नित्यं प्रास्तौत् ।

गौतमः - कथमिदं ज्ञायते ?

शाण्डिल्यः - शृणु तावत् । मेघसन्देशे कालिदासेनैवमुक्तम्,

स्वकाव्यमेवानुसन्धाय —

"स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्।" इति।

गौतमः — अहो वचनचातुर्यम्। सखे अन्यच्च मे प्रष्टव्यं — अचेतनो मेघः सन्देशहरस्येति अनुचितमिवाभाति।

शाण्डिल्यः — सखे! असावाक्षेपो न नूतनः। तथा चोक्तं भामहेन;

"अवाचोऽव्यक्तवाचस्य दूरदेशविचारिणः।
कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति ~~युक्त~~ युक्त्या न युज्यते॥" इति।

गौतमः — बाढम्। किं समाधानम्?

शाण्डिल्यः — समाधानं कालिदासेनैवोक्तम्, भामहेन च तदङ्गीकृतम्। तथाहि पश्य, मेघसन्देशे —

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥ इति॥

पृ: २७३ भामहोऽप्याह — "यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्त इव भाषते।
तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयोज्यते॥" इति।

ततः प्रविशति कौण्डिन्यः।

गौतमः — दिष्ट्या कौण्डिन्योऽप्यत्र मिलितः। सखायौ, कुमारसम्भवमधिकृत्य किमपि प्रष्टुमिच्छामि।

कौण्डिन्यः — गौतम किमिति।

गौतमः — तत्काव्यं किमर्धे परित्यक्तं कविना। कुमारस्य जन्मापि न वर्णितम्।

कौण्डिन्यः — एवमेतत्। कुमारजन्मनः पूर्वरङ्गो गौरीमहेश्वरयोर्विवाह एव वर्णितः। तावतैव कविश्चरितार्थः।

गौतमः — तत्र कश्चित् प्रवादः, "उमादेव्या शप्तः कालिदासः" इति।

कौण्डिन्यः — अस्त्येतत्। तत्र किल अष्टमे सर्गे अतिमात्रं गाढतया जगत्पित्रोः प्राकृतवधूवरयोरिव चरितं कालिदासेन वर्णितम् इति। एतन्मूलोऽयं प्रवादः।

पे

न तु तत्त्वाख्यानं भवितुमर्हति। श्रीमानानन्दवर्द्धनाचार्य
योऽपि विषयेऽस्मिन् जुगुप्सते। जुगुप्सते।
गौतमः - एवं च दोषो भवति खलु-।
कौण्डिन्यः - "यत्त्वेवंविधे विषये महाकवीनामसमीक्ष्यकारिता
लक्ष्ये दृश्यते, स दोष एव। स तु शक्ति-
तिरस्कृतत्वात् तेषां न लक्ष्यते" इति समाधिरस्त्या-
न्यायः।
शाण्डिल्यः - सखे कौण्डिन्य, आदिरसे कालिदासः
अप्रतिमः इति सर्वानुमतमेतत्। स हि सरस्वत्या
"विलास" इति वर्णितः जयदेव-कविना। अनेन
वीर-करुणादि-रसेषु तस्यौदासीन्यम् असामर्थ्यं
वा किं प्रतिपत्तव्यम्॥
पृ: २७४ कौण्डिन्यः - नैवम्, विशेषत आदिरसरसिकोऽपि
कालिदास इतरेषु रसेषु अवैमुख्यं भूयसा प्रदर्शितवान्।
तथा च, शोकः पुंसः स्त्रियश्चेति विभज्य रघुवंश-
कुमारसम्भवयोः क्रमेण अष्टम-चतुर्थयोः सर्गयोः
सर्गयोः निबद्धः। तस्यैव प्रभेदान्तरं सीताप्रवासनप्रसङ्गे
रघुवंशे-चतुर्दशसर्गे हृदयद्रावकतया वर्णितम्।
कवेर्भावोऽप्यस्मिन् निपुणमङ्कितो वर्तते। यथा-
"तदेषः सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान् प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः॥"
इति।
शाण्डिल्यः - रघुवंश-नवम-सर्गे यमकक्रीडायां बालिश इव
समासक्तः कविः कालिदासो न भवितुमर्हतीति केचित्
तदुपक्रमाणां सर्गाणां कालिदासकृतित्वे प्रत्यवतिष्ठन्ते,
तत्र का भवतः प्रतिपत्तिः।
कौण्डिन्यः - या प्रतिपत्तिः काव्यत्रयं प्रथमेन, नाटकत्रयं
द्वितीयेन, ऋतुसंहारं तृतीयेन, पुष्पबाणविलास-शृङ्गारतिलक-
नवरत्नमालिकादिकं चतुर्थेन, ज्योतिर्विदाभरणं पञ्चमेन,
लम्बोदरप्रहसनं षष्ठेन, श्रुतबोधं सप्तमेन, नलोदयमष्टमेन
अन्यदन्यच्च नवमेन दशमेन वा कालिदासेन रचितमाचक्षाणेषु
(उभौ हसतः),

शाण्डिल्यः - तर्हि तस्य यमकप्रियत्वे किं समाधानम्?
कौण्डिन्यः - किं नाम यमको यमक इति कार्यविदामुद्वेगाय,
किमुताश्लीलम्। नैवं ~~दृश्यन्ते~~ दृश्यते। स च संघटना-
धर्मो ~~ध्वन~~ समभाविनो ध्वनिकृता। यमकमात्रे वैदुष्यमधमकवि-
लक्षणं तावद्भवतु। प्रतिभावतः सरसकवेः क्वचित्क-
कादाचित्कशब्दस्तोमावृत्तिविहारोन्मुखता परं भूषणमेव,
पृ:-२७५ एवमपि सम्भाव्यते — घटकर्परो नाम यमककविः
कश्चित् कालिदासस्य समकालिकः इति श्रूयते। तेन
चोक्तम् - "जीयेय येन कविना यमकैः परेण
तस्मै वहेयमुदकं घटकर्परेण॥" इति।
तद्गर्वसर्वसङ्कषः असौ दिङ्मात्रप्रदर्शकः संरम्भः कविना
समादृतः अभवदिति च शक्यमुत्प्रेक्षितुम्। तदेवमस्तु
मा वास्तु। यमकोऽपि सरलः, सुकुमारः, प्रसन्नो मधुरः,
पुष्टार्थः, मनोहरः ~~प्रयुक्~~ प्रयुक्तः अत्यनर्घतामावहतीति
अहो, प्रसन्नवाग्देवतानुवृत्तीनां कवितल्लजानां पारेगिरां
महिमातिशयः॥
गौतमः - सख्यौ, घटकर्परप्रसङ्गेनेदं चोच्यते यद् विक्रमसभायां
नव कविरत्नान्यासन्निति, तेषु कालिदासोऽन्यतम इति
कैश्चिदुद्घुष्यते। किं तदुपपन्नम्?
शाण्डिल्यः - न खलूपपन्नम्। कालिदासकृतिमित्यभिहिते
ज्योतिर्विदाभरणे इमौ श्लोकौ भवतः -

"धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंह-शङ्कु-
वेतालभट्ट-घटकर्पर-कालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"

"काव्यत्रयं सुमतिकृद्रघुवंशपूर्वं
जातं ततो ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः।
ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं
श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव॥" इति।

नूनमप्रशस्तपाकावेतौ श्लोकौ कालिदासोदिततत्वेन जातु न
प्रामाण्यमर्हतः। फुरफुरायमाणजिह्वाहेवाकिना केनाप्यर्वाचीनेन
~~केर~~ लेखकेन प्रणीतौ भवितुमर्हतः इति मे प्रतिः। अन्येऽपि

पृ. २७६ ये तत्र परिगणिताः तेऽपि न मिथः समकालिकाः। स्याद्वा कश्चिदन्यः तद्ग्रन्थकर्ता कालिदासोपाह्वयः।
गौतमः — तेन हि बहवः कालिदासा अभूवन्निति खलु अभ्युपगन्तव्यम्।
शाण्डिल्यः— यद्यपि राजशेखरपद्यम् —
"एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित्।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु॥"
इत्येतत् तत्र प्रमाणयतो मृशमस्वरसख्युत्पत्तिकृतो भ्रमः सुव्यक्तः, तथापि, मुञ्जसभायां परिमलः पद्मगुप्तो वा कश्चन कविः कालिदासबिरुदमवहत् इति सुष्ठु ज्ञायते। यथा बहवो वीरा विक्रमादित्यविरुदमध्यगच्छन्, तथैव कालिदासविरुदमपरे च केचन कवयः सामिमानमधुरिति विश्वसनीयम्। वयं तावदाद्यं विक्रमादित्यम् आद्यं च कालिदासमद्य अनुस्मरामः॥
गौतमः — यः काव्यत्रयस्य नाटकत्रयस्य च कर्ता।
शाण्डिल्यः — ऋतुसंहारस्य चेति सविस्रम्भं वक्तुं शक्यते॥
कौण्डिन्यः— अनेन च भोजप्रबन्धे कालिदाससमकालिकतया संमेलितानां बाणभवभूतिमाघमल्लिनाथादीनां कथाः परास्ताः।
शाण्डिल्यः — बाढम्। किन्तु चरित्रपरतया अनुपयुज्यमानत्वेऽपि भोजप्रबन्धस्य सहृदयहृदयसंवादिनी कविकाव्यविमर्शनरीति-र्निभरमनुमोदितव्या। तत्र हि भवभूतेः कालिदासस्य च कविता-तारतम्यसङ्घर्षे सरसरुचिरा निर्णयपद्धतिरवतारिता कथारूपेण॥
गौतमः— स्मरामि खलु। यथा देवीसन्निधौ राज्ञि च साक्षिणि तुलाघटयोरारोपितौ उभयोः प्रमाणश्लोकौ। तदानीं भवभूतेर्घटः उत्तानतां प्रपित्सते। देवी सद्यः
पृ. २७७ - स्वावतंसकलिकान्याधूय मधुबिन्दुं तस्मिन् क्षिप्त्वा तुलायाः समरेखतामापादयति॥ तस्मिन्नवसरे कालिदासेनोक्तम् —
"अहो मे सौभाग्यं मम च भवभूतेश्च भणितं
घटायामारोप्य प्रतिफलति तस्मिन्लघिमनि।
गिरां देवी सद्यः श्रुतिकलितकल्हारकलिका-
मधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्त्यै भगवती" इति
अहो प्रतिभाजुषां कल्पनास्वपि पारमार्थिकप्रायता॥
कौण्डिन्यः — कालिदासस्य समकक्षतया व्यवहर्तुं योग्यो

भवभूतिरिति, तस्यापि माधुर्यगुणे किञ्चिन्न्यूनतेति च अनया कथया सहृदयहृद्यं ~~तत्त्व~~ तत्त्वमवगम्यते ॥

गौतमः — भवभूतिरुत्तररामचरिते कालिदासमप्यतिशेते इति हि केचिदभिमन्यन्ते ॥

कौशिडन्यः — अस्त्येतत्। तत्तु करुणरसावलम्बबलात्। कालिदासेन तदुपर्यं न खलु निर्व्यूढम्। कालिदास एव किलैव-मुक्तवान् — "काव्ये वा नाटके वापि वयं वा वयमेव वा।
उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ॥" इति।

शाण्डिल्यः — सखे, कौण्डिन्य! सेतुबन्धकर्तुः कुन्तलेश्वरस्य प्रवरसेनस्य, जानकीहरणकर्तुः सिंहलेश्वरस्य कुमारदासस्य च कालिदासेन सख्यमावेदयन्ति प्रवादाः ॥

कौशिडन्यः — अमीषां प्रवादानां प्रामाण्ये सन्दिग्धे मे मनः। तत्काव्यद्वयमपि कालिदाससादृश्येन कृतमिति यत् प्रोच्यते तत् तदुत्कर्षे केवलं पर्यवस्यतीति अवधार्यम्। न किञ्चिदन्यत्।

शाण्डिल्यः — विक्रमादित्यकुन्तलेश्वरयोर्मध्ये दूत्यमङ्गीकृत्य कालिदासः अवसरप्राप्तमेकैकत्र ~~श्लो~~ श्लोकमेकैकमुदाजहारेति।

पृ: २७८ ~~—~~ ग्रन्थतः किल समुपलभ्यते। स च विक्रमादित्यः द्वितीय-चन्द्रगुप्त इति, स च कुन्तलेश्वरः प्रथमं वाकाटकपृथ्वीसेनः तत्स्य तन्नप्ता चन्द्रगुप्तदौहित्रो द्वितीयप्रवरसेनश्चेति प्रतिपादयन्ति। अथ च स्वदौहित्रनाम्ना विक्रमादित्यः कालिदासेन सेतुबन्धकाव्यं कारयामासेति पारम्पर्यप्रवादोऽपि भवति ॥

कौशिडन्यः — अस्त्येतत्। किन्तु कालिदासस्य स्मदनुस्मर्यमाणस्य चन्द्रगुप्तप्रवरसेनादिकालापेक्षया बहुप्राचीनत्वावगत्यां विशदानि गमकान्तराणि सन्ति। प्रतिपक्षोक्तीनाम् अनुमान-प्रायत्वं, स्वच्छन्दभङ्गुरमूलावलम्बनदौर्बल्यं च त्वरयानुपततताम् अविश्रान्ति-दौःस्थ्यमेव भूयः पर्युपस्थापयतः ॥

किञ्च, कालिदासीयप्राकृतपद्यभावितचेतसां सचेतसां सेतुबन्धस्य कतिपयपद्यपरिशीलनमात्रत एव अस्मिन् पारम्पर्यप्रवादे अभिमानो विगलितप्रायः सम्पद्येत ॥

शाण्डिल्यः — साहित्यसंसारे खल्वस्मत्पूर्वपुरुषाणां, न केवलं यः कालिदासः स कालिदासः, न केवलं येऽर्वाचीनाः तद्विरुदभाजः ते कालिदासाः, परं तु ये सरसोदारपद्य-

~~निर्माण~~

निर्मातारः अज्ञातविशेषाः तेऽपि कालिदासाः, ~~येषामनाकलित~~-
येषामनाकलितनामस्वरूपाणाम् आदिरसोद्गारसौरभ्योद्रिक्ता वाचस्तेऽपि नाम कालिदासाः, ये दुर्ग्रहचित्रकटुकाव्यकर्तृतया क्रमेलकप्रायरसना वैदग्ध्यचिन्तकानाम् अभ्यर्हणास्पदं तेऽपि खलु कालिदासाः, ये च व्रीडाकरमुक्तकत्वा ग्रन्थप्रचारार्थिनः निजनामनिगूहनश्रद्धालवः तेऽपि बत कालिदासाः ॥

[सर्वे हसन्ति]

शाण्डिल्यः – कल्हणकृतौ हर्षविक्रमादित्याश्रयेण प्राप्तकाश्मीर-राज्यो मातृगुप्त एव कालिदास इति केषाञ्चिदभिमतमप्य-सम्बद्धमेव ॥

पृ: २७९ गौतमः – कालिदासस्याग्निमित्रकालिकत्वं किं सुवचम्?

कौण्डिन्यः – अत्रेदमवधेयम्। मालविकाग्निमित्रीयं नाटकं कवेः स्वप्रत्यक्षचरित्रानुसंहितमिति ~~क~~ वक्तुं शक्यम्। किञ्च तत्र भरतवाक्ये –

"आशास्यमीतिविगमप्रभृति प्रजानां
सम्पत्स्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे।"

इति वर्तमाननिर्देशो दुरतिक्रमः। अन्यच्च, अग्निमित्रसमकालिकत्वस्य विक्रमसभाभ्यर्हितत्वस्य च न तावद्विरोधः, उभयोः भूपयोः अनतिविप्रकृष्टकालान्तः-पातित्वात् ॥

गौतमः – यथा अग्निमित्रसमकालिकत्वमाविष्कृतं कविना किं तथा विक्रमसमकालिकत्वमपि सूचितं क्वचित्तेन।

कौण्डिन्यः – बाढम्। विक्रमोर्वशीयं तत्सूचनपरमेव सूक्ष्मदृष्ट्या विमर्शने प्रतिभायात्। तत् स्वाभिमतराजनामाङ्कितं नाटकम्। पुरूरवाः खलु तत्र नायकः। किञ्च, "अनुत्सेको विक्रमालङ्कारः" इति मध्ये चाटुमुपक्षिप्य स्वस्यैव राज्ञः अनितरसुलभं गुणविशेषं व्याजेन लब्धावसरः स्तौति कविः ॥

गौतमः – सङ्गच्छते। अथ कालिदासो वेश्यासङ्गेन कालं निनायेति हि वदन्ति। किं तदनुमोदनार्हम्।

~~कौण्डिन्यः – बाढम्। विक्रमोर्वशीयं तत्सूचनपरमेव सूक्ष्मदृष्ट्या विम~~

कौण्डिन्यः – यस्त्वादिरसकविः स स्वयं विटः भवितुमर्हतीति पामरोत्प्रेक्षैषा। वस्तुतः स महात्मा कविसार्वभौमः

शिवध्यानभावितान्तरङ्गः मुमुक्षुरासीदिति निष्प्रपञ्चम्।
इयं हि तस्य चरमा प्रार्थना –
"ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः॥" इति
इति। अत्रैष समासः। बौद्धैरुपखण्डिते वैदिकमार्गे –
पृ: २८०
शाण्डिल्यः – म्लेच्छच्छटाविप्लवोद्वेजिते च देशे, –
गौतमः – कविभूपौ तौ –
कौण्डिन्यः – ईश्वरप्रामाण्यं, वेदप्रतिष्ठां वैदिकधर्मपारम्यं च
कान्तासम्मितनीत्या। समुन्नीय, –
शाण्डिल्यः – अकुण्ठविक्रमोपक्रमैरागन्तुकराष्ट्रोपसर्ग-
शमलशोधनं च विधाय, –
कौण्डिन्यः – भुवनकल्याणं प्रत्यतिष्ठिपताम्।
गौतमः – अहो महानुभावौ पुण्यश्लोकपुरोगमौ कविसार्वभौम
नृपसार्वभौमौ॥
सर्वे – अनयोः स्मृतिमात्रेणाद्य धन्या अभूम॥
[इति निष्क्रान्ताः]
